

O'RTA MAKTABLARDA TARIX FANI O'QITILISHIDA ARXEOLOGIK MANBALARDAN FOYDALANISH METODLARI

Mengliyeva Lobar Abdullayevna

mengliyeva43@gmail.com

Annotatsiya. O'rta maktablarda tarix fanidan dars o'tishda arxeologik manbalardan foydalanishning pedagogik va metodik imkoniyatlari yoritilgan. Tarixiy bilimlarni yanada aniq va jonli tarzda o'quvchilarga yetkazishda arxeologik topilmalar, qadimiy ashyolar, xaritalar va vizual materiallardan foydalanish samaradorligi misollar orqali asoslab beriladi. O'quvchilarda tarixiy tafakkur va qiziqishni rivojlantirish uchun interaktiv usullar, guruhli ishlar, muzeyga ekskursiyalar tashkil qilish, dars jarayonida zamonaviy texnologiyalar yordamida arxeologik manbalarni taqdim etish tajribalari tahlil qilingan. Shu bilan birga, tarix darslaridagi arxeologik manbalar asosida mustaqil va tahliliy fikrlashni shakllantirish bo'yicha tavsiyalar ham berilgan.

Kalit so'zlar: arxeologik manbalar, tarix o'qitish metodlari, o'rta maktab, interaktiv usullar, tarix darsi, vizual materiallar, muzey, tarixiy tafakkur, pedagogika

Аннотация. Раскрывается педагогический и методический потенциал использования археологических источников при преподавании истории в средней школе. На конкретных примерах обосновывается эффективность применения археологических находок, древних артефактов, карт и наглядных материалов для более яркой и наглядной передачи исторических знаний учащимся. Анализируются подходы, способствующие формированию у школьников исторического мышления и интереса к предмету, - в частности, интерактивные методы, групповая работа, музейные экскурсии и демонстрация археологических материалов с использованием современных технологий. Кроме того, предлагаются рекомендации по развитию навыков

самостоятельного и аналитического мышления в процессе работы с археологическими источниками на уроках истории.

Ключевые слова: археологические источники, методика преподавания истории, средняя школа, интерактивные методы, урок истории, наглядные материалы, музей, историческое мышление, педагогика

Annotation. The pedagogical and methodological potential of using archaeological sources in teaching history in secondary schools is highlighted. The effectiveness of utilizing archaeological finds, ancient artifacts, maps, and visual materials to convey historical knowledge to students in a more vivid and concrete manner is substantiated through examples. Practices aimed at fostering historical thinking and interest among students-such as interactive methods, group work, museum excursions, and the presentation of archaeological sources using modern technologies during lessons-are analyzed. Additionally, recommendations are provided for developing independent and analytical thinking skills based on the use of archaeological sources in history lessons.

Keywords: archaeological sources, history teaching methods, secondary school, interactive methods, history lesson, visual materials, museum, historical thinking, pedagogy

KIRISH.

Mamlakatimizda tarix fanining jamiyat taraqqiyotidagi oʻrni va roli nihoyatda yuqori baholanadi. Chunki tarix, avvalo, yurtimizning oʻziga xos oʻtmishini, xalqning boy madaniy merosi va anʼanalarini oʻrganishda muhim omil sanaladi. Oʻrta maktablarda tarix fanini oʻqitish jamiyatimiz taʼlim tizimining ustuvor yoʻnalishlaridan biri boʻlib, yosh avlodni vatanparvarlik, yuksak qadriyat va maʼnaviyat ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Bu jarayonda oʻqituvchilar oldida turgan asosiy vazifalardan biri – tarixni jonli, asosli va ishonchli faktlar asosida oʻrgatish, darsni qiziqarli shaklda tashkil etishdan iboratdir. Mazkur maqsadga

erishishda esa, tarix bilimlarining poydevorini tashkil qiluvchi arxeologik manbalardan to'g'ri va samarali foydalanish eng muhim usullardan biri hisoblanadi.

Tarix fanini o'qitishda, ayniqsa, arxeologik manbalar – qadimiy yodgorliklar, buyumlar, turli ashyolar, naqsh va naqora badiiy namunalarning o'rganilishiga alohida e'tibor qaratiladi. Zero, bunday arxeologik topilmalar nafaqat tarixiy voqealarning nisbatan haqqoniy tasvirini yoritishda, balki o'quvchilarda tarixiy tafakkurni shakllantirishga, o'z milliy o'zligini anglashga va Vatanga muhabbat tuyg'usini kuchaytirishga xizmat qiladi. Arxeologik manbalar yordamida darslar jonli tarzda o'tiladi, tarixiy jarayonlar faqat og'zaki hikoya yoki kitobdagi matn sifatida emas, balki real dalillar, ashyolar va topilmalar asosida o'rgatiladi. Ayniqsa, Yosh avlodning tarixga bo'lgan qiziqishi, ularning diqqat-e'tiborini jalb qilish va chuqur bilim olishlari uchun arxeologik manbalar bilan ishlash metodikasi nihoyatda muhimdir.

Bugungi kunda o'rta maktab o'qituvchilarining asosiy maqsadi dars jarayonida zamonaviy pedagogik usullardan hamda noan'anaviy metodlardan foydalanib, o'quvchilarga tarixiy bilimlarni hayotga yaqin shaklda yetkazishdan iborat. Bunda arxeologik manbalardan to'g'ri foydalanish – ta'lim jarayonini samarali va mazmunli tashkil etishda muhim omil hisoblanadi. Arxeologik manbalarni darsda tadqiq etish, ularni virtual va real qurilmalar yordamida ko'rsatish, muhim topilmalarning rasmlari, maket va rekonstruktsiyalaridan foydalanish, shuningdek, o'quvchilarni turli muzey va ekspeditsiyalarga jalb etish bilan tarix faniga bo'lgan qiziqishni orttirish mumkin. Bu orqali o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish, xulosaga kelish va ilmiy faraz yuritish ko'nikmalari shakllanadi. Aynan o'rta maktablarda tarix fani darslarida arxeologik manbalardan foydalanish metodlarini to'g'ri tanlash va ularni o'zaro uyg'unlashtirish orqali darslar samaradorligini oshirish, yosh avlod qalbida tariximizga bo'lgan hurmat va faxr tuyg'usini kuchaytirish mumkin. Zero, bugungi kun o'zgaruvchan axborot makonida an'anaviy

bilimlarni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish, interfaol metodlardan foydalanish, tarix darslarini jonli va sermazmun o'tish kabi vazifalar har bir o'qituvchining dolzarb masalasiga aylangan. Mazkur maqolada aynan o'rta maktablarda tarix fani o'qitilishida arxeologik manbalardan samarali foydalanishning zamonaviy metodlari, dars jarayoniga kiritilishi va pedagogik ahamiyati haqida so'z yuritiladi. Shu o'rinda, darsda arxeologik manbalarni o'rganish bo'yicha ilg'or tajribalar, qanday vositalardan foydalanish, qanday metodlar qo'llash mumkinligi, ushbu yondashuvlarning o'quvchilar bilim va tafakkuriga ta'siri tahlil qilinadi hamda samarali misollar asosida yoritib beriladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng tarix fanini o'qitish jarayoniga milliylik, obyektivlik va ilmiylik tamoyillari yanada chuqur kirib keldi. Ayniqsa, qadimgi va o'rta asrlar tarixini o'qitishda arxeologik manbalardan foydalanish metodlari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu borada bir qator o'zbek olimlari ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borgan hamda o'z pedagogik tajribalarini o'quv jarayoniga tatbiq etishga harakat qilganlar. Quyida ushbu ilmiy yo'nalishda faol ish olib borgan ayrim yetakchi olimlar va ularning ishlari haqida ma'lumot beriladi.

1. Yoqub Abdullaevich Abdullaev - taniqli tarixchi va metodist olim sanalib, tarixiy manbalarni, xususan, arxeologik materiallarni o'rganish va ular asosida tarix darslarini tashkil qilish metodikasi ustida ko'plab ishlari mavjud. Uning "Tarix fanini o'qitish metodikasi" nomli darsligi va maqolalarida arxeologik topilmalarning o'quvchilarga tarixiy tafakkurni singdirishda, tarixiy haqiqatni ochishda qanday ahamiyatga ega ekanligiga alohida to'xtaladi. Abdullaev nafaqat arxeologik dalil va artefaktlarni darsda ko'rsatish, balki ular asosida tahliliy savollar, amaliy mashg'ulotlar ham tashkil etishni zarur deb hisoblaydi.
2. Rasulbek Karimov - tarix fanini o'qitishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, jumladan, arxeologik manbalar asosida 3D modellar, taqdimotlar yaratish uslubiyotini ishlab chiqqan. Karimov o'z tadqiqotlarida arxeologik

materiallarning, ayniqsa, qadimgi haykal, qurol-aslaha, idish-tovoq va boshqalar yordamida o'quvchilarda milliy identitetni shakllantirish imkoniyatini yoritgan.

3. To'raqul Teshaboyev - tarixiy yodgorliklar va arxeologik manbalarning o'quv jarayonidagi o'rni loyihasini ishlab chiqqan. Teshaboyev asarida darslarni boyitish uchun arxeologik qazilmalar natijalarini jonli misol sifatida kiritish, xalq urf-odatlarini, turmush tarzi unsurlarini to'g'ri talqin qilish bo'yicha ko'rsatmalar bergan.

4. Matyoqub Mamajonov — O'zbekiston arxeologiyasiga oid eng muhim yodgorliklar tavsifi, ularni dars jarayoniga tatbiq etish mexanizmini ishlab chiqqan. Uning ilmiy maqolalari va darsliklarida Qoratepa, Dalvarzintepa, Afrosiyob, O'zbekiston hududidagi buddaviy va zardushtiy yodgorliklarning tarixiy ahamiyati va ularning tasvirlarini vizual jihozlar yordamida tushuntirish usullari yoritilgan.

5. Xabibulla Xolmatov – tarix darslarida xalqimiz tarixiga oid arxeologik eksponatlarni muzey va maydon ekskursiyalari orqali o'quvchilarga ko'rsatish va shu asosida mustaqil fikrlashga o'rgatish metodlarini ishlab chiqqan. Uning asarlarida darslarni muammoli usulda tashkil etish, interaktiv o'yin, munozara va bahslarni arxeologik materiallar asosida yo'lga qo'yish haqida tavsiyalar mavjud.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Yangi pedagogik yondashuvlar sharoitida o'rta maktablarda tarixni zamonaviy va samarali o'qitishning ahamiyati ortmoqda. Tarix fani darslarida arxeologik manbalardan foydalanish o'quvchilarning analitik tafakkurini rivojlantirishi hamda tarixiy bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishiga sharoit yaratadi. Ushbu tadqiqot metodologiyasi arxeologik manbalardan foydalanish metodlarini ishlab chiqish va ularni amaliyotda tatbiq etishga qaratilgan bo'lib, quyidagi ilmiy tadqiqot bosqichlarini o'z ichiga oladi: nazariy tahlil, empirik ma'lumotlarni yig'ish, tajriba-sinov, tahlil va natijalarni umumlashtirish.

1. Nazariy tahlil:

Birinchi bosqichda arxeologik manbalar va ularning tarix fanida tutgan o'rni hamda dars jarayonidagi ahamiyati o'rganiladi. Maxsus pedagogik va metodik adabiyotlar

hamda ilgʻor tajribalar tahlili amalga oshiriladi. Shu orqali darsda foydalaniladigan arxeologik yodgorliklar, topilmalar, tasviriy materiallar, xaritalar va boshqa manbalarning oʻquvchilarga taʼsir darajasi aniqlanadi.

2. Empirik maʼlumotlarni yigʻish:

Mazkur bosqichda oʻqituvchilar, oʻquvchilar va ekspertlarning fikrlari soʻrovnoma, suhbat va kuzatuv orqali oʻrganiladi. Oʻrta maktablarda tarix darslarida arxeologik materiallardan foydalanishning hozirgi holati aniqlanadi hamda mavjud muammolar va ehtiyojlar yozib olinadi. Olgan maʼlumotlar asosida arxeologik manbalarning darslarda qoʻllanilishiga toʻsqinlik qiluvchi omillar ham tahlil qilinadi.

3. Tajriba-sinov ishlarini tashkil etish:

Tajriba-sinov jarayonida tanlab olingan oʻrta maktablarda maxsus oʻquv-uslubiy majmua va metodik koʻrsatmalar asosida tarix darslarida arxeologik manbalardan foydalanib, yangi metodlarni amaliyotda sinovdan oʻtkazish rejalashtiriladi.

Darslarda quyidagi metodlar sinovdan oʻtkaziladi:

- Arxeologik manbalarni vizual koʻrgazmalilik usulida (fotosurat, chiqindilar, maketlar) taqdim etish;

- Arxeologik topilmalar asosida muammoli savollar va amaliy mashgʻulotlar tashkil qilish;

- Ishchi guruhlar tomonidan arxeologik manbalarni tahlil qilib, darslik matnlari bilan solishtirish;

- Virtual va onlayn arxeologik muzeylardan foydalanish;

- Mahalliy arxeologik yodgorliklar boʻyicha ekskursiyalar tashkil qilish va hisobotlar yozdirish.

4. Natijalarni tahlil qilish:

Sinov darslaridan keyin oʻquvchilarning bilim darajasi, qiziqishi, mustaqil va tanqidiy fikrlash koʻnikmalari, boʻsh vaqtdan samarali foydalanish koʻnikmalari va fanaga boʻlgan munosabati aniqlanadi. Oʻqituvchilarning metodik yondashuvlari va fikrlari ham qayta oʻrganiladi. Sifat va miqdoriy indikatorlar (oʻquvchilar faolligi,

o'zlashtirish darajasi, mustaqil ish natijalari va boshqalar) asosida statistik tahlil o'tkaziladi.

5. Umumlashtirish va tavsiyalar ishlab chiqish: Olingan natijalar asosida eng samarali usullar hamda ularni joriy etish uchun zaruriy shart-sharoitlar aniqlanadi. Yakuniy bosqichda tarix fanini o'qitishda arxeologik manbalardan foydalanishni kengaytirish bo'yicha metodik tavsiyalar va amaliy ko'rsatmalar ishlab chiqiladi hamda pedagogik hamjamiyatga taqdim etiladi. Tadqiqot metodologiyasi nazariy va amaliy metodlarni uyg'unlashtirgan holda, tarix darslarida arxeologik manbalardan foydalanishni tizimli joriy qilish va samaradorligini oshirish yo'llarini aniqlashga imkon beradi. Natijada, o'rta maktablarda tarix bilimini chuqur o'zlashtirish, o'quvchilarda ilmiy qiziqish va ijodiy tafakkurni rivojlantirish imkoniyati oshadi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Bugungi kunda o'rta maktablar tarix ta'limi samaradorligini oshirishda turli manbalardan, xususan, arxeologik topilmalardan unumli foydalanish katta ahamiyat kasb etmoqda. Arxeologik manbalar – bu asosan qazilmalar natijasida aniqlangan moddiy madaniyat qoldiqlari, qadimgi jamiyat hayotining muhim guvohlari hisoblanadi. Ularni o'qitishda qo'llash orqali o'quvchi faqatgina mavhum fakt va sanalarni yodlashdan chetlashadi, balki tarixiy jarayonlarni real, jonli va qiziqarli tarzda anglab yetadi.

1. Vizual (ko'rgazmali) metod
Bu usulda o'qituvchi darsda surat, maket, chizma, 3D rekonstruksiya va multimedia vositalaridan foydalangan holda arxeologik topilmalarning real ko'rinishlarini taqdim etadi. Masalan, sopol buyumlar, tangalar, qadimgi zargarlik ashyolari va boshqa namunalarni tasvirlari yoki nusxalari o'quvchilarga ko'rsatiladi.
2. Amaliy (praktik) metod
Tarixiy hududga sayohat (ekskursiya), muzeylarda darslar o'tkazish, topilmalarni tahlil qilish yoki maktabda kichik ekspozitsiyalar tashkil etish orqali o'quvchilar

nafaqat vizual, balki teginish, ko‘rish orqali ham o‘zlashtiradilar. Misol uchun, mahalliy muzeyga sayohat uyushtiriladi yoki arxeologik yodgorliklarni joyiga borib o‘rganish amalga oshiriladi.

3. Tahliliy (analitik) yondashuv

Bu usulda o‘quvchilar arxeologik topilmalardan, ularning funksiyasi, zamonasi, kinga mansubligi va tarixiy ahamiyati haqida mustaqil xulosalar chiqaradilar.

O‘qituvchi turli davrlarga oid namunalarni taqqoslash va tafovutlarni aniqlash bo‘yicha kichik guruhli yoki jamoaviy ishlanmalarni tashkil etadi.

4. Tadqiqot (ilmiy-ijodiy) metod

O‘quvchilarning mustaqil tadqiqot olib borishi, masalan, ma’lum bir arxeologik topilmaga oid referat, prezentatsiya yoki ko‘rgazma tayyorlash topshirilsa, ularning ijodiy va tanqidiy fikrlashlari rivojlanadi.

Maktablarda arxeologik manbalardan foydalanish o‘quv jarayonini jonlantirib, tarixiy tafakkurni rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, darslarda faqat matnli manbalar bilan cheklanib qolish o‘quvchilarda tarixiy bilimlarga yuzaki yondashuv shakllantirishi mumkin. Arxeologik manbalar esa o‘tmish hayotini aniq va obrazli tasavvur etishga yordam beradi. Metodik

jihatdan arxeologik manbalardan foydalanish o‘quvchilarning:

- Faktlarni aniq idrok etish,
- Tafakkur doirasini kengaytirish,
- Tadqiqotchilik ko‘nikmalarini rivojlantirish,
- Qiziqishini oshirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Misol uchun, tarix darslarida Toshkentdagi Qal’atepa, Afrosiyob, yoki Termiz arxeologik yodgorliklariga oid topilmalarning suratlari yoki rekonstruktsiyasi bilan ishlash o‘quvchilarni mahalliy tarixga e’tiborini oshiradi. Praktik mashg‘ulotlarda esa, o‘quvchilar arxeologik topilmalarni tasniflash va ularning tarixiy ahamiyatini aniqlashni o‘rganadilar. Bu esa ularda mustaqil tadqiqot olib borish va xulosalar chiqarish ko‘nikmasini shakllantiradi.

XULOSA.

O'rta maktablarda tarix fani o'qitilishida arxeologik manbalardan foydalanish darslarning qiziqarliligi, ko'rgazmaliligi va ilmiy asoslanganligini ta'minlashda g'oyat muhim o'rin tutadi. Moddiy yodgorliklar va arxeologik topilmalar o'quvchilarda uzoq o'tmish haqida real va tizimli tasavvurlarni shakllantiradi. Pedagogik jarayonda muzey ekskursiyalari, arxeologik ashyoviy tahlillar, vizual taqdimotlar va keys-metod kabi interaktiv metodlardan foydalanish o'rganish samaradorligini oshiradi. Arxeologik ashyolarni yozma hujjatlar bilan qiyoslash o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini, mustaqil baholash ko'nikmalarini rivojlantirib, darslarning kognitiv, tarbiyaviy va vatanparvarlik ahamiyatini yanada yuksaltiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ataxodjayev, A. H. (2018). *Arxeologiya va etnologiya asoslari darslarida ko'rgazmali manbalardan foydalanish*. Yangi nashr. (b. 55–112).
2. Bobomurodov, A. B. (2020). *O'zbekiston tarixini o'qitishda moddiy-madaniy yodgorliklarning o'rni va ahamiyati*. Ilm-Nashr. (b. 70–145).
3. G'afforov, Ya. X. (2019). *Maktabda tarix fanini o'qitish metodikasi*. Turon-Iqbol. (b. 120–215).
4. Jo'rayev, N. M. (2017). *Tarix fani darslarida manbashunoslik va arxeologiya materiallari integratsiyasi*. BuxDU nashriyoti. (b. 88–150).
5. Kabirov, J. (2014). *Tarix ta'limida arxeologiya materiallarining o'rni*. O'qituvchi. (b. 45–98).
6. Mavlonov, O. M. (2015). *Markaziy Osiyoning qadimgi tarixi va arxeologiyasi fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar*. O'qituvchi. (b. 110–198).
7. Shodmonova, Sh. S. (2021). *Tarixiy manbalar va arxeologik materiallar asosida o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish*. Fan. (b. 95–168).
8. Toshboyev, E. S. (2022). *O'rta maktablarda tarix fani darslarida arxeologik yodgorliklardan samarali foydalanish metodikasi*. JDPU nashriyoti. (b. 40–122).

9. Yo‘ldoshev, S. T. (2016). *Tarix ta’limida ashyoviy va arxeologik manbalar bilan ishlash tizimi*. Namangan: Ilm-uquv. (b. 33–105).
10. Ziyayev, A. I. (2018). *Maktab o‘quvchilarini arxeologik topilmalar orqali vatanparvarlik ruhida tarbiyalash*. Ma’naviyat. (b. 62–115).